

2.7. СПЕЦЫФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ТЭРМІНАЎ

Звычайна тэрміны характарызуюцца праз указанне на прыметы, што адрозніваюць іх ад агульнаўжывальнай лексікі. У навуковай літаратуры вылучаюцца тры групы крытэрыяў, якія разглядаюцца як устойлівыя асаблівасці тэрміналагічнай лексікі, — сінтаксічныя, семантычныя і прагматычныя.

✓ **Сінтаксічныя крытэрыі** закранаюць арганізацыю знешняй формы тэрміна; яны ўключаюць: кампактнасць і незалежнасць ад кантэксту.

✓ **Кампактнасць.** Па словах расійскага мовазнаўцы К. Я. Аварбуха, «тэрмін не павінен быць ні доўгім, ні кароткім — ён павінен быць аб'ектыўна фізічна працяглым». Перавага ідзецца аднаслоўным або двухслоўным тэрмінам як найбольш зручным у выкарыстанні. Гэта значыць, што замест грувасткага і маткампанентавага тэрміна *сіметрыя ў дачыненні да простага папарадку ў матэматыцы* лепш выкарыстоўваць тэрмін *восевая сіметрыя*.

✓ **Незалежнасць ад кантэксту.** Значэнне тэрміна, ужытага паза тэкстам, не павінна адрознівацца ад значэння тэрміна, выкарыстанага ў тэксце.

✓ **Семантычныя крытэрыі** накіраваны на арганізацыю ўнутранай формы, зместу тэрміна; да іх адносяцца: адназначнасць, адсутнасць сінонімаў, дублетаў, варыянтаў, акрэсленасць значэння, спецыялізаванасць значэння, адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі.

✓ **Адназначнасць.** Ідэальны тэрмін павінен называць толькі адно паняцце. Аднак рэальна ва ўсіх тэрмінасістэмах ёсць мнагазначныя тэрміны, напрыклад: *перыяд* (у матэматыцы) 1) 'пэўная група лічбаў у дзесятковым запісе ліку, якая, пачынаючы з нейкага месца, паслядоўна паўтараецца'; 2) 'пэўны (адрозны ад нуля) лік, які дадаецца да аргумента функцыі'; *рэалізм* (у мастацтве) 1) паняцце, якое

характерызуе пазнавальную функцыю мастацтва: праўда жыцця, увасобленая спецыфічнымі сродкамі мастацтва; 2) мастацкі стыль.

Вынікам працы па ўнармаванні сістэм тэрмінаў з'яўляецца адносна нізкая пашыранасць тэрміналагічнай полісеміі ў параўнанні з мнагазначнасцю агульнаўжывальных слоў (прыблізна як 1:30).

✓ **Адсутнасць сінонімаў, дублетаў, варыянтаў.** Агульнапрызнаным з'яўляецца меркаванне, што тэрмін і абазначанае ім паняцце павінны адназначна суадносіцца паміж сабой, г.зн. тэрмін павінен называць толькі адно паняцце і, наадварот, паняцце павінна выражацца толькі адным тэрмінам.

Разам з тым, для 5—15% тэрмінаў любой тэрмінасістэмы характэрны сінанімічныя адносіны. У адрозненне ад сінаніміі агульнаўжывальных слоў, сінонімы ў тэрміналогіі заўсёды суадносяцца з адным і тым жа паняццем і аб'ектам, г.зн. з'яўляюцца дублетамі: *біном* — *двухчлен*, *вызначнік* — *дэтэрмінант*, *арфаграфія* — *праваніс* і інш.

Асноўныя прычыны існавання тэрміналагічнай сінаніміі наступныя:

✓ узнікненне новых назваў для абазначэння ўжо існуючых паняццяў: *ходнік* — *тратуар*, *абыймо* — *аб'ём*, *вогнішча* — *фокус*, *максімум абсалютны* — *максімум глабальны*;

✓ паралельнае выкарыстанне ўласнамоўных і запазычаных тэрмінаў: *прыстаўка* — *прэфікс*, *губны* — *лабіяльны*, *двухсклад* — *паліном*;

✓ ужыванне поўнай і скарачонай формаў тэрміна: *вось сіментаў* — *вось*, *адрэзак лікавай прасторы* — *адрэзак*, *вобраз графічнага* — *графік*;

✓ суіснаванне поўнай формы тэрміна і яго абрэвіятуры: *ІМС* — *інтэгральная мікрасхема*, *ККД* — *каэфіцыент карыснага дзеяння*, *ІПМ* — *інфармацыйна-пошукавая машына*.

Пры наяўнасці тэрмінаў-сінонімаў кожны з іх павінен ацэньвацца з пункту гледжання яго адпаведнасці агульнапрынятым патрабаванням да навукова-тэхнічных тэрмінаў. Адзін з тэрмінаў-сінонімаў, які найбольш поўна адпавядае патрабаванням, стандартызуецца, іншыя забараняюцца спецыяльнымі дакументамі па стандартызацыі.

Як правіла, у мовазнаўстве сінанімія тэрмінаў ацэньваецца як негатыўная з'ява, аднак трэба прызнаць справядлівым меркаванне Г. Ф. Курышко, што часам тэрміны-сінонімы ўзнікаюць для выражэння больш тонкіх нюансаў паняцця. У адрозненне ад сінаніміі, тэрміналагічная варыянтнасць з'яўляецца сістэмаразбуральнай з'явай і не спрыяе стабільнасці тэрміналогіі: *вымераць* — *замераць*,

пераменны — *зменны*, *ствараць* — *утвараць*, *анафема* — *апатэма*, *выбаркавы* — *выбарковы* і інш.

✓ **Акрэсленасць значэння.** Тэрмін павінен мець дакладныя межы пры абазначэнні навуковых рэалій. Напрыклад, тэрмін *нонканфармізм* у сацыялогіі мае дастаткова шырокае значэнне і выкарыстоўваецца для абазначэння іншадумства, нягоды з ідэалагічнай ці маральнай дактрынай дзяржавы, бунтарства, а таксама азначае непрыманне існуючага грамадскага парадку, агульнапрынятых грамадскіх меркаванняў. У той жа час экалагічны тэрмін *фагацытоз* характарызуецца дакладнасцю значэння і абазначае актыўнае захопліванне і ператраўліванне жывых аб'ектаў і цвёрдых часцінак аднаклетачнымі арганізмамі.

✓ **Спецыялізаванасць значэння.** Тэрмін адрозніваецца ад ня-тэрміна тым, што абазначае паняцце спецыяльнай галіны ведаў. Параўнаўчы: *язычнік* 'паслядоўнік язычніцтва' і *камплементарнасць* 'адна з формаў узаемадзеяння вірусаў пры змешанай інфекцыі клеткі, пры якой кадаваны адным вірусам бялкі забяспечваюць размнажэнне другога віруса'.

✓ **Адсутнасць эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі.** Па сваіх агульных семантычных уласцівасцях тэрміны адносяцца да намінацыйных, назывных сродкаў мовы. Найменні *бруялоцэвы* (мочапалавы), *галамень мазгоў* (ствол мозгу), *злучво* (інтэрфейс), *кузюркі* (насякомыя), *шкарупа рухавая* (кара матарная) і інш., якія выкарыстоўваюцца ў асобных навуковых і лексікаграфічных выданнях 1920-х гг., не толькі называюць, але і характарызуюць спецыяльныя паняцці, што адмоўна ўплывае на стабільнасць тэрмінасістэмы.

✦ **Прагматычныя крытэрыі** рэгламентуюць функцыянаванне тэрміналагічнага знака ў адпаведнасці з задачамі камунікацыі і ўключаюць: правільнасць, сістэмнасць, дэрывацыйнасць, высокую інфармацыйнасць, зручнасць у выкарыстанні, пашыранасць.

✓ **Правільнасць.** Тэрмін павінен быць утвораны па законах мовы. Тэрміны *бамбоўка* (бамбардзіроўка), *бар* (барый), *грызучалізучыя*, *зонцічная мурашка*, *ізабражэнне*, *кузнечык*, *прэдзел*, *раўнанне Пуассона*, *сасучыя*, *тожаства*, *чэлюсці* і інш., зафіксаваныя некаторымі выданнямі, утвораны з парушэннем нормаў літаратурнай мовы.

✓ **Сістэмнасць.** Тэрмін павінен суадносіцца з іншымі тэрмінамі ў тэрмінасістэме. Так, напрыклад, працэс запісу або пераўтварэння інфармацыі паводле правілаў, што задаюцца пэўным кодам, называецца *кадаваннем*, а працэс, адваротны кадаванню, які здзяйсняецца, зыходзячы з запісу інфармацыі ў кадаваным выглядзе, — *дэкадаван-*

нем; усе назвы запаленчых захворванняў унутраных органаў чалавека ўтвараюцца ад назваў гэтых захворванняў з далучэннем суфікса *-it* (*апендыцыт, гастрит, дуадэніт* і інш.), а захворванні агульнага характару — з назваў з далучэннем суфіксаў *-эз, -оз* (*дыятэз, туберкулёз, лімфагранулематоз* і інш.).

✓ **Дэрывацыйнасць.** Паколькі найменні для новых паняццяў звычайна ствараюцца на базе ўжо існуючых слоў, тэрмін павінен быць слоўцамі словаўтваральным патэнцыялам, г.зн. служыць асновай для ўтварэння новых тэрмінаў: *максімум — максімальны, максімізацыя, максімізаваць; сіметрыя — сіметрычны, несіметрычны, сіметрызаваць, сіметрызацыя.*

✓ **Высокая інфармацыйнасць.** Форма тэрміна павінна даваць максімальна поўнае значэнне пра яго змест. Так, для тых, хто валодае класічнымі мовамі, значэнне тэрміна *пэрыяда тэрмныя жыццёлы* (халаднакроўныя) будзе зразумелым без дадатковага ўдакладнення, дэфініцыі.

✓ **Зручнасць у выкарыстанні.** Тэхнічныя тэрміны *бурэнне без цыркуляцыі і безцыркуляцыйнае бурэнне* абазначаюць адно і тое ж паняцце, аднак адрозніваюцца тым, што тэрмін *безцыркуляцыйнае бурэнне* характарызуецца большымі спалучальнымі магчымасцямі. Параўн.: *адлюстраванне ізамэтрычнае — ізамэтрыя; НАДФ — нікатынамідадэніндынуклеафасфат; падвышэнне да ступені — ступеньванне; функцыя экспанентавая — экспанента.* Недапушчальна замест канкрэтнага тэрміна стандартызаваць апісанне паняцця.

✓ **Пашыранасць.** Тэрмін павінен быць вядомым усім спецыялістам у пэўнай галіне навукі. Параўн.: *ліхань — радый, сярэдніца — медыяна, ускосіна — дыяганаль* і інш.

8. Пытанні для самакантролю

1. Пeralічыце асноўныя сінтаксічныя, семантычныя і прагматычныя характарыстыкі тэрмінаў.
2. Чаму тэрмін павінен быць кампактным па форме?
3. Ці спрыяе захаванню стабільнасці тэрмінасістэмы мнагазначнасць тэрміна, наяўнасць у яго сінонімаў і варыянтаў?
4. Назавіце прычыны тэрміналагічнай сінаніміі.
5. Як звязаны паміж сабой патрабаванні дэрывацыйнасці і сістэмнасці тэрміналогіі?